

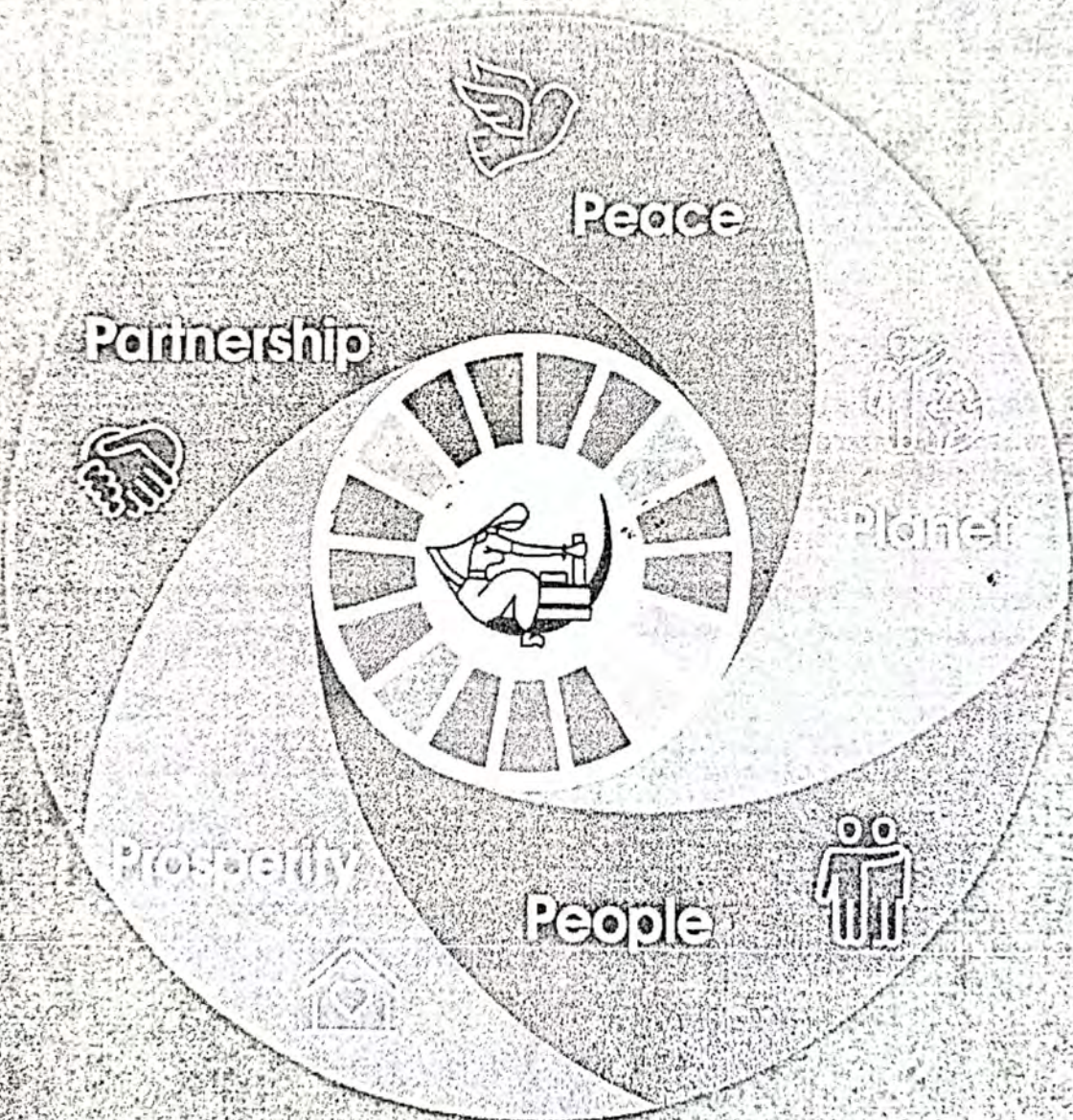
United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

Under the patronage of the
**Indian
National Commission**
for Cooperation with UNESCO

2020

MCIMSD 2020

Virendrasinh Khandare
Editor in Chief

PRINCIPAL
T.S.S.'s Smt. V.U. Patil Arts &
Science College
Dhule, Dist. Dhule

Under the patronage of the
**Indian
National Commission**
for Cooperation with UNESCO

International conference on Intangible cultural Heritage

MCIMSD 2020

Volume II

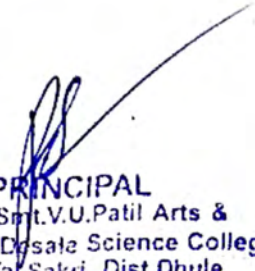
Virendrasinh Khandare

Editor in chief

Indian Institute of Social Sciences and Folklore Research, Parbhani

PRINCIPAL
T.S.S.'s. Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

संस्कृतीसंरक्षक लोकगीतांमधुन घडणारा जीवनाविष्कार

प्रा.डॉ.वसुमती पी. पाटील.
५७, जयहिंद कॉलेजी, साकी.
ता.साकी, जि.धुळे. ४२४३०४
vasumati1967@gmail.com

संस्कृतीसंरक्षक लोकगीतांमधुन घडणारा जीवनाविष्कार :

लोकसाहित्याच्या समृद्ध दालनांत लोकगीतांची व्याप्ती अधिक दिसून येते. अनेक विषयांसह लोकगीतांनी लोकसाहित्याचा भाग व्यापलेला आहे. शोकडो वर्षाच्या परंपरांनी लोकमानसाचे चित्रण करणा—या लोकगीतांमध्ये मानवीजीवनचक्र आणि त्रुतुचक्र यांची गुंफण आढळते. त्यादृष्टीनेच मानवी जीवनातील चढ—उतार अनुसार अनुकूल—प्रतिकूल भाव—भावनांचे बंध निसर्गाशी जुळवून हृदयस्पर्शीरित्या गायिल्या जाणा—या लोकगीतांमध्ये विविधता दिसून येते.

लोकगीतांची मौखिक परंपरा अगदी वैदिक काळापर्यंत जाऊन पोहचते. वैदिक काळात यज्ञोत्सव प्रसंगी जी काही सुक्ते, स्तोत्र, मंत्र, वाद्य—नृत्य सह गायिली जात असे त्यांचे प्रयोजन लक्षात घेतले तर त्यांचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्य हे लोकगीतांसारखे आढळते. कारण वैदिक काळापासून देखिल निसर्गाची प्रार्थना स्तुती करून मनुष्य कृपा प्राप्त करून घेत असे. अशाप्रकारे लोकगीत आणि निसर्ग यांचा अनुबंध वैदिक काळापासून आहे असे म्हणणे संयुक्तिक ठरेल. लोकगीतांमध्ये मानवी जीवनातील भाव—भावनांची तळमळ अधिक उत्कटपणे दिसून येते. संस्कृतीच्या विविध अंगांमधुन मानवीजीवन अभिव्यक्त होत असते. संस्कृतीमध्ये मानवाने मिळविलेले ज्ञान, मानवाचा ज्या ज्या गोष्टींवर विश्वास बसला त्या सर्व बाबींना प्रमाणके, मूल्ये व प्रतिके अशी नावे दिली. काही संकेत निश्चित केले पावून संस्कृती मध्ये ज्ञान, विश्वास, मूल्य—प्रमाणके, संकेत—प्रतीक इ. सर्व बाबींचा समावेश होतो. समाज आणि प्रदेश परत्ये भिन्न—भिन्न संस्कृती असते. लोकगीतांच्या निर्माती मध्ये

PRINCIPAL
Smt. V. U. Patil Arts &
Late Dr. B. S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

सहजस्फूर्त भावनांची तळमळ असते. लोकगीताच्या प्रेरणा व्यक्तिगत, सामाजिक, धार्मिक स्वरूपाच्या असतात. परंतु त्यापैकी सामाजिक आणि धार्मिक प्रेरणा ह्या संस्कृतीशी निगडित असतात. तर व्यक्तिगत प्रेरणा या मानवाच्या दैनंदिन जीवनातील गरजांपोटी निर्माण झालेल्या असतात. जसे की श्रम, सुख—दुःख नाती, गोती, लोकगीत मौखिक परंपरेने संक्रमित होत असतात. त्यांना अनेक शतकांची परंपरा असली तरी ते नित्यनूतन असतात व त्यांचा कर्ता हा अज्ञात असतो.

लोकगीत — 'लोकगीते हा लोकसाहित्याचा आत्मा आहे. त्या आत्मपिंडातून स्वरुणारे विविध भावनिर्हार आणि त्यांनी लकाकी मनुष्यमात्रांच्या जीवनप्रणालीने प्रकृती आणि प्रवृत्तीने प्रभावी द्योतक ठरतात.'— ना.रा.शेंडे.'

मनुष्य सामाजिक प्राणी असून त्याच्या अंगी जीज्ञासावृत्ती असते मनुष्य दैनंदिन जीवनामध्ये लोकांचे वर्तन, स्वभाव, व्यवहार जाणून घेण्यासाठी एकमेकांच्या संपर्कात येत असतो. कोणत्याही वाङ्मयाच्या निर्मितीमागे मानवी भावना, तळमळ आणि जिज्ञासा या गोष्टी कारणीभूत असतात. लोकसाहित्याच्या बाबतीत देखील ही बाब स्पष्ट होते जसे की मानवी स्वभाव— मानवी व्यवहार, जीवनावश्यक गरजा, अडचणी यातून मानवाने जिज्ञासाप्रवृत्तीने कल्पनाशक्तीची जोड देऊन हृदयातील भाव वेगवेगळ्या माध्यमातून व्यक्त केले. अगदी महज, स्वाभाविक हेतु शुध्द स्वरूपात लोकसाहित्यामध्ये दिसून येतो. लोकगीतांची निर्मिती ही जणू काही मनातील भाव—भावनांचे स्वच्छ प्रतिबिंब. त्या दृष्टीने मानवी जीवनाची उष—काल—प्रभात लोकगीतांमधून उगवते. मानवाच्या हृदयातून निघणारे सहजस्फूर्त स्वरांच्या बाबतीत कमलाबाई देशपांडे मांडतात— "पहिल्या टप्प्यात केवळ लयवद्ध शब्दरचना निर्माण होते, दुस—या अवस्थेत या लयवद्ध शब्दरचनेतून अर्थ भरण्याचे कार्य होते. लयवद्ध शब्दरचनेला अर्थाची जोड मिळते. लोकगीताच्या तिस—या अवस्थेत हे गीत पूर्णपणे अस्तित्वात असते. नंतर कित्येक वर्षे अशारीतीने निर्माण झालेली गीते समाजजीवनात परंपरेने चालत येतात."

लोकगीते ही कधी जुनी होत नाहीत. लोकगीते उत्स्फूर्तपणे रचलेली असतात. त्यादृष्टीने साहित्याने मूलधन म्हणजे लोकगीत होय. त्या संदर्भात वामन चोरमडे यांच्या मतानुसार "लोकगीतांमध्ये माधुर्य वनलतेच्या शोभेप्रमाणे असते. त्यात बालपणातील भोळेपणा व खेळकरपणा असतो. ही लोकगाणी मात्र भोळ्याभावज्ञ्या जनतेसाठी त्यांच्या मनोरंजनासाठी उत्पन्न झालेली

असतात.'¹³ अशाप्रकारे लोककंठातून वाहणारे, लोकजीवेवर रमणारे लोकगीत हे लोकसाहित्याचे व्याप घालून आहे.

लोकगीतांच्या वावरीत संशोधन आणि संरक्षण ही बाब दिसून येते त्यामुळेच संस्कृतीचे जतन होऊ शकते. संस्कृतीची जोपासना केल्यास त्या-त्या देशाच्या इतिहास सहज जाणून घेता येतो. मौखिक परंपरेने एका पिढीपासून दुस-या पिढीपर्यंत लोकगीतांचा प्रवाह पुढे वाहत असला तरी जुन्या सोबतच नवीन भर झाल्यामुळे लोकगीतांमध्ये नित्यनूतनता दिसते. काळानुसार त्यामध्ये परिवर्तन येत गेले. जागतिकीकरणाच्या युगापर्यंत आज येऊन पोहचलो. त्याचा प्रभाव हा लोकजीवनावर दिसून येत असला तरी मात्र बदलत्या स्वरूपातील लोकसाहित्य जतन करण्याकडे कल वाढत गेला.

मानवी हृदयातील माया, ममता, सहयोग, संवेदना इ. गुणांची अभिव्यक्ती झाली नसती तर मनुष्य कठोर, निर्दय, स्वार्थीच राहिला असता. मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. मनुष्य जीवन जगतांना समाजातील रूढी, परंपरा, चालीरीती, एकमेकांशी असलेला संबंध यांचा आविष्कार लोकगीतांमधून होत असतो. कारण लोक जीवनाच्या सर्वांगीण अभ्यासाचे अत्यंत प्रभावी माध्यम म्हणून लोकसाहित्याकडे पाहिले जाते. मानवी जीवनाचा आविष्कार लोकसाहित्यातून पर्यायाने लोकगीतांमधून दिसून येतो. जीवनाविष्कारा सोबतच संस्कृतीचे दर्शन होते. कारण मानवी समाज आणि संस्कृती दोहोंचा परस्पर संबंध आहे. संस्कृती म्हणजे जीवनमूल्यांची गुंफण, संस्कृती मानवनिर्मित असून त्यात विश्वास, ज्ञान, प्रथा, रूढी, सण-उत्सव, लोकाचार इ. घटकांचा समावेश होतो. संस्कृतीचे संक्रमण सतत होत असते. संस्कृती सतत परिवर्तनशील असते. त्या विषयी डॉ. अनिल सहस्त्रबुध्दे यांच्या मतानुसार - 'लोकसाहित्य हे मानवी जीवनाच्या सुरुवातीपासून मानवी जीवनावरोबर नित्य प्रवाहित होत आलेले असते. ते असे मानवी जीवनप्रवाहावरोबर वाहत येत असल्याने सदैव वर्तमान असते. जीवनातील सर्व स्तरांतील अनुभूतीतून ते निर्माण होवून प्रगट होत असते. तसेच नवजीवनात प्रेरणा देत असतानाच नवजीवनाला आपणात सामावून घेत पुन्हा नित्य नव्याने प्रगट होतच असते.'¹⁴ त्यादृष्टीने संस्कृतीचे संक्रमण गरजेचे ठरते.

कोणतीही एक संस्कृती, दुस-या संस्कृतीपासून दीर्घकाळ अलिप्त राहू शकत नाही. त्याची अनेक कारणे आहेत, जसे की, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, वाणिज्य संक्रमण आणि त्याला पुरक ठरणा-या प्रसार माध्यमांचे, संपर्काचे वाढते आदान-प्रदान इ.चा समावेश होतो. विविध

प्रदेशांच्या विविध प्रकारच्या संस्कृतीमध्ये मूल्ये असतात. त्यांचा परिचय, देवाण—धेवाण झाल्यास संस्कृतीमधील मूल्यांना सार्वत्रिकता प्राप्त होते. लोकगीतांमधून व्यक्त होणा—या जीवनाविष्कारात मूल्ये गुंफलेली दिसतात. एका पिढीकडून दुस—या पिढीकडे जेव्हा या लोकगीतांचा वारसा जातो. तेव्हा ओघानेच मूल्यांचे संकमण आणि संरक्षण ही होते. त्यामुळे फक्त देशाच नव्हे तर वंश, काळ यापलीकडे जाऊन वैश्विकता जोपासली जाते. मानवी जीवनातल्या मूल्यांमधली एकरूपता. समानतामुळे देखील वंशुभाव वाढीस लागतो. एकात्मतेची भावना वाढीस लागते.

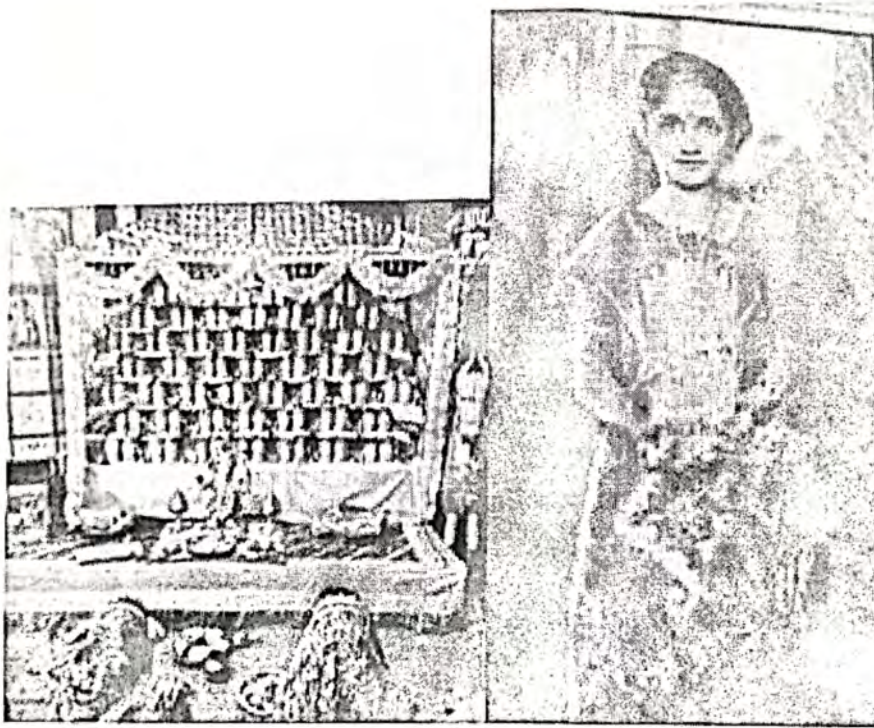
लोकसमूहाची ऊर्जा लोकगीतांमध्ये दिसते. समुहमानानुन आविष्कृत झालेल्या लोकसाहित्यात जीवनाचा आविष्कार घडतो. यासंदर्भात प्रभाकर मांडे यांचे मत "लोकसाहित्यातून समाजाचे सामुहिक जीवन आणि मानस प्रकट होते. परंपरेने चालत आलेले मौखिक वाङ्मय समाजजीवनाचे अभिन्न अंग असते. ती समाजाची स्पंदने असतात त्यातून समाजाच्या जीवनरीतीचे आणि जीवनदृष्टीचे दर्शन घडते" त्या अनुषंगानेच लोकसंस्कृतीचे सरळ आणि भावगर्भदर्शन लोकगीतांमधून होत असते. बदलत्या जीवनमानानुसार लोकगीतांमध्ये बदल दिसतो. तरी समाजाच्या प्रगतीसाठी सांस्कृतिक मूल्यांचे जतन करण्याचे काम लोकगीत करीत असतात. लोकगीतांमध्ये कौटुंबिक भावबंधाचे चित्रण दिसते. सोबतच रीती—रीवाज, प्रथा—रूढी, सामाजिक परिवर्तन, जातीव्यवस्था, आर्थिक व्यवस्था, न्यायव्यवस्था इ. गोष्टींचेही चित्रण लोकगीतांमधून झालेले दिसते. इतकेच नाही तर समाजात नीतिमूल्यांचे काटेकोर पालन व्हावे यासाठी काही नियंत्रण, बंधने घालण्यात आलेली असतात. त्या अलिखित नियम, संकेत यांचा प्रचार आणि प्रसार देखील लोकगीतांमधून होत असतो. समाजाला अमान्य गोष्टींचा निषेध लोकगीतांमधून मोडतांना नैतिकता जोपासण्यात लोकगीतांचा मूल्यांवर, त्या मूल्यांच्या जोपासनावर आधारित असते. त्या कामामध्ये लोकगीते अग्रेसर ठरतात. कारण लोकगीतांमध्ये भावनांच्या अनुभूतीला प्राधान्य असते आणि ती अनुभूती समाजातील सर्व थरांतील घटकांना येत असतो.

लोकगीतांमध्ये मानवी जीवनाच्या श्रद्धा, विश्वासाचे पण चित्रण दिसते. त्यासाठी गीतांमध्ये अद्भूतता, अतिशयोक्ती, चमत्कार इ. गोष्टींना प्रसंगांसोबत गुंफलेले असते. सत्य—असत्य, विजय—पराजय अशा जीवननिष्ठांवर विश्वास असल्याने जेव्हा त्यांचे चित्रण लोकगीतांमधून दिसते तेव्हा मूल्यांचे संस्कार ओघानेच जनमानसावर होत असतात. संस्कारांची बीजे जेव्हा रोवली जातात तेव्हा तेथील संस्कृती सक्षम ठरते. कारण, संस्कृती म्हणजे मानवी जातीची बौद्धिक, सामाजिक,

आर्थिक सुधारलेंली स्थिती कारण शेवटी लोकांमध्ये असलेल्या विविध रूढी- परंपरा यांना जपणे ही संस्कृतीची गरज ठरते.

आजच्या युगात दिग्गज येणारे परिवर्तन यांत्रिकीकरण, राजकीय, विज्ञान, आर्थिक प्रवाह बदलणारे सामाजिक मूल्य इ. मुळे होय. तरी देखील या परिवर्तनास कारणीभूत असलेल्या घटकांना सामोरे जात त्यांच्याशी आपला प्रतिभाव प्रकट करीत असतांना सुध्दा आजही लोकसाहित्य टिकून आहे. कारण ज्याचे जतन समाजाने स्वच्छेने, प्रेमाने केले आहे त्यातील प्रत्येक शब्दाचा आपला मानला आहे. त्यामुळेच पिढ्यान्पिढ्या हा वारसा सतत पुढे चालू राहिला आहे. जीवन जगत असताना लोकांना ज्ञान म्हणजे औपचारिक शिक्षणासोबत अनीपचारिक ज्ञानाची गरज असते. लोकसमुहांस हे अनीपचारिक ज्ञान, लोकसाहित्यातील परंपरा, त्यातील ..... इ. देत असते. अनीपचारिक ज्ञानामुळे समाजव्यवस्था टिकून राहते. संस्कृती जिवंत राहते.

PRINCIPAL
T.S.S.'s. Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desate Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist. Dhule

प्रदेश फौणताही असो मानवीजीवन समानच आहे. भाव-भावना, जिज्ञासा, समान आहेत. तेव्हा दोन भिन्न-भिन्न प्रदेशातील संस्कृतीमधील सण-उत्सव, रूढी-परंपरा यामध्ये थोडा-फार बदल दिसत असला तरी उद्देश मात्र एकच की मानवाने रोजच्या दैनंदिन जीवनातील चढ-उतार, अडी-अडचणीतून मार्ग काढण्यासाठी, विरंगुळा शोधण्यासाठी हृदयातील भावनांची अभिव्यक्ती वेगवेगळ्या प्रकारे केली. बरील छायाचित्रात महाराष्ट्रातील कानबाई मातांचा उत्सव तर गुजरात मधील शंदल माता उत्सव समानता दिसते. तसेच दुस-या छायाचित्रात गौरीचत आहे. अर्थात लोकसाहित्य हे संस्कृती जतन करीत असते. त्यातील लोकगीतांनी संस्कृतीमूल्ये जोपासली आहेत. त्यामुळेच वैश्विकमूल्ये चाढीस लागतील.

संदर्भ

१. शेंडे ना.रा.- 'लोकसाहित्य संपदा' विदर्भ साहित्य संघ पृ.१२ नागपूर १९६४
२. देशपांडे कमलाबाई - अपौरुषेय वाङ्मय बहिशाल शिक्षणमंडळ पुणे युनि.१९५४
३. चोरगडे वामन- साहित्याचे मूलधन-पृ.६०
- ४.सहस्वबुध्दे अनिल- लोकसाहित्य विचार सविता प्रकाशन औ.वाढ प्र.आ. पृ.३९
५. मांडे प्रभाकर - गौखिक वाङ्मयाची परंपरा स्वरूप आणि भवितव्य पृ.५

PRINCIPAL
Late Dr. B. S. Desate Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule